

DİLİMİZDE BİR BELİRSİZLİK ZAMİRİ : ŞEY

Salih DEMİRBİLEK*

Levent DOĞAN**

§ 1. Alman filozofu Heidegger; "Dil, insanın evidir" der. Prof. Dr. Mehmet Kaplan, bu vecize üzerine arkadaşlarıyla saatlerce konuştuklarını yazar. İnsanoğlunun dili yalnız, onun konuşabilmesi düşündüğünü başkalarına iletebilmesi demek değildir. Dil dediğimiz düzen insanın gözüdür, beynidir; düşüncesi, ruhudur. Ama insan beyninin nasıl gizli yönleri, bilinmeyen noktaları varsa, dilin de çözümlenemeyen, apaçık ortaya konamayan bir çok yönleri vardır. Özellikle işleyişi, ruhla mantıkla olan ilişkisi açısından.¹ İnsan, konuşurken; kendisini hiç bir kayıtla sınırlamadığı için gelişi güzel, içinden nasıl geliyorsa öyle konuşur. Bu yüzden konuşma dili, bilindiği üzere yazı dili gibi kurallara uygun, akıcı değildir. Bugün özellikle ağızlarda kendisini gösteren bir çok farklı söyleyiş şekil ve ifadeleri mevcuttur. Bu farklılık daha çok kültür ve alınmış olunan eğitimden kaynaklanmaktadır. Bugün hızla gelişen iletişim araçları ile bu konuşma farklılığı da iyiden iyiye yok olmaktadır. Biz dilcilere düşen bu ağız söyleyişlerini zamanında tespit etmektir. Çünkü yazı dilimizde artık kaybolmuş fakat kendisini sadece konuşma dilinde saklayan nice söz ve şekil, dikkatli bir araştırmacıya, bugün çözümlenememiş pek çok dil tarihine ait problemlere de ışık tutacağından hiç kuşquamız yok.. Türkçenin ilk zamanlarından günümüze gelene kadar pek çok şekil ve kelime ihtiyaç hissedilmediği için yavaş yavaş kaybolmuş, devirlerinin yazılı ürünlerinde bir yadigar olarak saklı kalmışlardır. Bizler, dili yaşayan, devamlı olarak kendisini yenileyen canlı bir varlığa benzetiyoruz. Bir kelime birden bire dilden düşmeyeceği gibi birden bire de dile yerleşmez. İnsanların zevkleri ve ihtiyaçları kelime alışverişinde büyük rol oynar. Bu yüzden ki, her kelimeye dikkat edersek onda muhakkak bizleri eskiye bağlayan bir yol olduğunu görürüz. Bu gerçeği çok iyi bilen rahmetli hocamız Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu bizlere vasiyet niteliğinde "Ağacı değil ormanı görünüz." Öğüdü hep tekrar ederdi. Türkçe'de isim soylu kelime çeşitlerinden biri olan zamirlerin bir kolu olarak kabul ettiğimiz belirsizlik zamirleri, devamlı kullanageldiğimiz pek çok ilginç kelimelere sahiptir. Genellikle bir şeyi hatırlamadığımızda sık sık kullandığımız şey kelimesi de bunlardan biridir.

* Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

** Trakya Üniversitesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Araştırma Görevlisi.

¹ Aksan. Prof. Dr. Doğan: Türkçenin Gücü, bilgi yay. 2. Baskı, İst. 1990, s. 13.

§ 2. Türkçe'de *belirsizlik zamiri*² ; Belirsiz bir kimse veya nesneyi temsil eden zamir : bazısı, bazıları, başkası, biri, biriniz, birkaçı, birçoğumuz, hepsi, herkes, hepimiz, hiçbiri, hiçbiriniz, kimse, kimisi, insan, adam vb. Daha k i m s e odunu alamamış, bir çare bulamamıştı (R. H. Karay, Memleket Hikâyeleri s.86) . h i ç b i r i s i bu işte beni dinlemiyorlardı (A. H. Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, s. 92). B i r b a ş k a s ı Mübarek'in böyle yer değiştirmelerinin, misafirliğe gitmelerinin sık sık vakî olup olmadığını sordu (a.g. e. 160). Hepsi ona büyülenmiş gibi bağlı ve h e p s i de bu yüzden a z ç o k biçare idiler (a.g.e. 163). Bugüne kadar bana k i m s e gelmedi. İ n s a n bir hatır sorar vb.³

Bugün dilimizde varlıkları, nesnelere, kavramları, düşünceleri, duyguları belirsiz olarak temsil etme; hem isimlerin hem de bazı eklerin yardımı ile olur. Türkçe'de bazı kelimeler; cümle içinde kullanılırken anlam yönüyle belirsiz zamir görevi görürler: Kişi, kimse, adam, insan gibi. Bunun yanında bazı birleşik kelimeler de belirsizlik zamiri görevinde kullanılırlar: Öbürü, birtakımı, birçoğu, birkaçı, hiçbiri gibi. İyelik ekleri eklendikleri bazı isim soylu kelimeleri gene belirsiz zamir yapabilirler: biri, başkası, hepsi, bazısı, kimi, kimisi, birisi, hepimiz, bir kaç, bir çoğu, her biri, hiç biri, bir çoğumuz gibi. İsimlerden sıfat ve zamir yapan -ki eki de belirsiz zamir olan kelimeler türetir: öteki, beriki, deminki, alttaki, dağdaki, benimki, seninki gibi. Bunların yanında falan filan, falanca filanca, ev mev, ağaç mağaç benzer ikilemeleri de gene belirsiz zamir olarak cümle içerisinde kullanılırlar. ⁴ Türkçedeki fiil çatılarından *Edilgen Çatı*'nın da öznesinin belirsiz olmasından dolayı belirsizlik zamiri ile aralarında anlatım birliği bulunduğunu savunan dilciler vardır: Söz tutulmalı. ondan bir şey beklenmez. Bir haber gönderilir. Arkadaş yolda bırakılır mı ? gibi.⁵

§ 3. *Şey* kelimesi; Türk Dil kurumu'nun yayınlamış olduğu Türkçe Sözlük'te şu şekilde tanımlanmıştır:

Şey is. Ar. şey 1. Belirsiz bir anlamda madde, eşya, söz, olay, iş, durum v.b. nin adı yerine kullanılır: "*Bana sen pek çok şey kazandırdın.*"-R. H. Karay. 2. Nes-

² Belirsizlik zamiri; bazı kaynaklarda Belgesiz adıl, Bellisizlik zamiri, Belirsiz zamir gibi isimlerle geçmektedir. Osmanlıca'da ise aynı terim müphem zamir, zamir-i müphem adıyla geçmektedir. Bkz. Topaloğlu, Prof. Dr.Ahmet ; Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötügen yay. İst. 1989, s.38-39.

Türk dilinin bugün çözüm bekleyen önemli bir sorunu da terim meselesidir. Türk Dil Kurumu son zamanlarda bu probleme de hassasiyetle eğilmiş, ortaya koyduğu çalışmalarla, bütün araştırmacıları; ortak, tek bir terimin etrafında birleşmeye çağırmıştır. Bkz. Türk Dili "Terim Özel Sayısı", sayı : 540, Aralık 1996., Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, TDK yay. : 667, Ank. 1997, Terim Sorunları ve Terim Yapma yolları, Prof. Dr. Hamza Zülfikar, TDK yay. : 569, Ank. 1991.

³ Korkmaz, Prof. Dr. Zeynep ; Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay.: 575. Ank. 1992, s.22.

⁴ Ergin, Prof. Dr. Muharrem, Türk Dili, Bayrak Basım-yayımlar-Tanıtım, 4.Baskı, İst. 1988. s.313.

⁵ Banguoğlu, Prof. Dr. Tahsin ; Türkçenin Grameri, TDK yay. : 528, 3. Basılış, Ank. 1990, s.369

ne, madde: "Asıl zorluk belki öğrenilmesi lâzım gelen şeylerin değil, unutulması gereken şeylerin çokluğundan gelir."- A. Ş. Hisar.⁶

Bugün dilimizde her ne kadar çeşitli anlam ve kalıplarda kullanılırsa kullanılırsın özellikle hatırlayamadığımız herhangi bir durumda da sıkça şey kelimesine baş vururuz: "-Ne mi diyecektim ? şey diyecektim.", "Sahi şeyden ne haber?" Aynı şekilde şey kelimesinin kalıplaşmış bir diğer kullanılışı da bize teşekkür eden bir kimseye "Bir şey değil." Diyerek verdiğimiz karşılıktır. Şey kelimesinin yazı ve konuşma dilinde sık kullanılması bir kusur olarak görülür. Özellikle gereğinden fazla titiz ifade sahibi olan kimseler şey kelimesini kullanmayı kendilerine yasaklamışlardır denilebilir. Kalabalık karşısında konuşan bir kimsenin hem hiç anmak istemediği bir kelimedir : Çünkü bilir ki şey ona puan kaybettirir. Hem de onun can simididir. Hiç olmazsa onu sessiz ve soluksuz bırakmayacak, kimbilir unuttuğunu kendisine tekrar hatırlatabilecek bir zaman dahi kazandırabilecektir. Fakat, insan gerek hatırlamak gerekse her şeyi izah edecek, tanımlayacak zaman ve güçten yoksun olduğu için şey kelimesi ile kast edilen mânâ, herkes tarafından kullanılmaya ve varlığını sürdürmeye devam edecektir. Bugün dünya milletleri nasıl kendilerince bu mânâyı ifade edecek kelime veya kelimeler kullanıyorlarsa; bütün tarihî ve çağdaş Türk devletlerinde de aynı mefhum çeşitli kelimelerle anlatılmıştır.

§ 4. Tespit edebildiğimiz tarihî Türk şivelerinde şey kelimesi yerine kullanılan kelimeler şunlardır:

Eski Türkçe	→ <i>neᅅ</i>
Karahanlı Türkçesi	→ <i>neᅅ, nime, nimerse, nesne</i>
Harezmi Türkçesi	→ <i>neᅅ, neme, nimerse / nemerse, ne erse / ni erse, nerse</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>neme / nime, nerse, ne erse / ni erse, (kimerse / kimirse), nesne/nese, şey, eşyâ</i>
Çağatay Türkçesi	→ <i>neme, nemegine, nimerse, eşyâ</i>
Eski Anadolu Türkçesi	→ <i>neᅅ, nemerse, nesdane, nesene / nesne, neste</i>
Osmanlıca	→ <i>neᅅ, şey</i>

Neᅅ: Göktürk Abidelerinde şey anlamındaki tespit edebildiğimiz yegane kelimedir. Uygurca'da ise belirli bir kullanışa rastlamadık. Uygurca'da kamug, nema, neçe gibi kelimelerin yanında başka kelime ve ekler de belki bu görevi üstleniyor olabilir. Altun Yaruk, Kuanşi İm Pusar, Maystrisimit gibi Uygur edebiyatının elimizdeki değerli vesikalarında *neᅅ* kelimesi olumsuzluk anlamına gelen "hiç" mânâsında kullanılmıştır. Kelimenin şey mânâsına tamamiyle bürünmesi halinde Karahanlı Türkçesi dönemine rastlasa gerek. Karahanlı Türkçesi eserlerinde aradığımız mânâyı tek başına ifade eden kelime *neᅅ*'dir. Kutadgu Bilig'de

⁶ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu yay. :549, yeni baskı, Ank 1988

(KB), Divan u Lugat-it Türk (DLT) ve Atabetü'l Hakayık (AH)'ta da *nenġ*: nesne, şey, mal şeklinde mevcuttur. AH'ta *nenġ*'in yanı sıra ayrıca nime, nimerse, nesne kelimeleri de mevcuttur. *Nenġ* kelimesi büyük çoğunlukta kullanılmaktadır. Diğer kelimelerin kullanılışı ise sadece birer keredir. Mesela nensne-ler *nenġ*'nin izahında, nime sözcüğü ulamsuz = ulamsız kelimesinin izahında, nimerse ise ulamay = ulamı kelimesine karşılığı olarak satıraltı tercüme olarak kullanılmışlardır. Bkz. AH. İndeksi, s. XLVI, XLVIII. Diğer Tarihi Türk şivelerinde kullanışı pek azdır: ME, KTG, GT, MG, İM'de *nenġ* kelimesi yoktur. *Nenġ* kelimesinin yerine nime genellikle kullanılmıştır. Denilebilir ki kelimenin tekrar ihyâsı Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca'ya mahsustur. Ancak buradaki kullanılış kelimenin tek başına kullanılmasından ziyade bir başka belirsizlik zamirleri olan hiç veya kamu kelimeleri ile tamlama sûretiyle kullanılmasıdır." *'Aşıkâ nâmus (u) 'âr u nâm (u) nenġ / olmayısar 'akl ırık illâ ki renġ'*⁷, "*Belki ahirette evvel odı yandırıcı bunlar olacaktır nenuñ gibi 'ilmden ki nâfi' olmayı donmek yığdur* "95/a-7⁸

Nerse : Tarihi Orta-asya şivelerinde "şey" mânâsında kullanılan bir başka kelime ise *nerse*'dir. Mukaddimetü'l- Edeb (ME) 'de *nerse*: nesne, şey. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin (İM)'de *nerse*: şey, nesne. Ayrıca aynı eserde *ni erse*: nesne, şey. Kıpçak yadigarlarından Münyetü'l Guzât (MG)'ta ise *ne erse*: nesne, şey. Kelime Çağdaş Türk Şivelerinde ve Anadolu ağzlarında halen kullanılmaktadır.

Nise : Ali Fehmi karamanlıoğlu'nun doktora çalışması olan Kıpçak Türkçesi Grameri (KTG)'nde *nese*: şey (s.95). Tarama Sözlüğü (TS)'ünde: *nese*: nesne: "*Kenduzinden yavuzluğu surgil / Ne neseden ki huk değil durgil*" (Velet. XIII-XIV. 48), "*Ol neseyi kim kimesne bulmadı / Ol kim anı buldu camı olmadı*" (Velet. XIII-XIV. 78). Ayrıca bkz. TS. C.4, s. 2838. Kelime bugün Osmaniye Tatar Ağızı'nda kullanılmaktadır.

Nemerse / nimerse: Karahanlı Türkçesi eserlerinden AH'ta *nimerse*: nesne şeklinde yukarıda bahsettiğimiz gibi B nüshasında (Istanbul Ayasofya Kütüphanesi nr. 4757) ve ulamı(-may ?, satır altında nimerse berip ?) ve C nüshası (İst. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Bölümünde) ulamay bolup ibaresinin altına nimerse viri⁹ tercümesi yer almaktadır. (s. 59). ME'de *nemerse*: bir şeyler. Janos Eckmann'ın Çağatayca El Kitabı (ÇEK)'nda *nemerse*: bir şey. Kelimenin yazılışı gibi ifade ettiği kavram da açıklığa kevuşturulamamıştır. Araştırmacılara bakılırsa *nemerse / nimerse* bazan "bir şey" bazan da "bir şeyler" ifade etmektedir. Gene Janos Eckmann'ın Fundamenta'da yazmış olduğu "Çağatayca" adlı makalesinde *hiç nimérsé* "hiç bir şey".⁹ Sözcüğün Eski Anadolu Türkçesi ait kullanılışları: "*Bizden*

⁷ Erzurumlu Darîr, Kısâ-i Yusûf; TDK yay.. 564. Haz Dr Leylâ Karahan. Ankara 1994. 456. Beyit, s.173.

⁸ Şeyhoğlu Mustafa, Kenzü'l- Küberâ ve Mehckü'l- Ulemâ, Atatürk Kultur Merkezi yay :39, Hazırlayan: Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Ankara 1991, s 132.

⁹ Tarihi Türk Şiveleri, çev.: Mehmet Akalın, TKAE yay. Ank 1988.

ilerü gelenler ne demiş / Her nemersenüñ nice kaydın yimiş" (Mel-hame.XIV-XV. 57-1. Ayrıca bkz. TS.c.2, s.2567.)

Nemerse'ye benzer bir kelime'de kimse anlamına gelen kimerse / kimesne (kimsene) / kimerde'dir. İM'te *kimerse*: kimse; *oz koᅅgli birle kimerse küç kılmayın* 5b/2; *ol kimerseler turur kim* 40b/3..MG'ta *kimerse / kim irse*: kimse. Kelimenin TS. 'ünde kullanılışı için bkz. TS. C.4, s.2567.

Nesne (< *ne + ise + ne*) : AH'¹⁰ ta *nesne*: nesne. KTG : *Men seni nesne dep saanın-men, nesneler* (s.95). Eski Anadolu Türkçesi metinlerde en çok tesadüf ettiğimiz "şey" anlamındaki kelimedir. Kelimenin bütün canlı ve cansız varlıkları kapsayan geniş manâsıda bunda etkili olmaktadır. Üç gün düni gün nesne yimedi (Tez. Lâ.XV.38-1). Tanlanacak nesne yimesen ve nesne içmeden...(Mü. Ç: XIV-XV. 4). Ayrıca bkz.TS c.4, s. 2839. Zaten Türkiye Türkçesi'nde artık "şey" anlamından ziyâde "canlı cansız her şeyi kapsamak" anlamında yaşamaktadır.

Ayrıca TS'ünde *nesnecik* (*nesnecük*) Az, küçük de olsa bir şey. "Miskin olur ki anın elinde birez nesnecüğü ola..." (Leys.Ar. XV. 529) ve *nesne tuymak* : Bir şeyler anlamak : "...bu erenler sözlerinden nesne tuyalar" (Tez. Ün. XV. 529.) Ayrıca bkz. TS. C.4, s. 2839. Bugün de bu kelime halen başka ağızlar ve yazı dilimizde olmak üzere söz dağarcığımızda işlek bir kullanıma sahiptir. "*Gâh olur ki nesne bilmez oglancuk galat-ıla nişâna ok urur*"¹¹.46/b-5. "*Dimen mecnûna fenn-i 'ışkı tekmiñ itdi kâmindur / Benum yanumda ol divâne bilmez nesne câhildur.*" Hayâlî Bey-XVI. yy.¹²

Nesene: nesne, şey 1434 "*Maksûdı buyidi ki beni eyleye harâb / Ayrık dahi neseneyeçün yayı kurmadı*" Burada da diğer nüshalarda nesene için hep "nesne" kelime kullanılmıştır.¹³

Nesdane: TS'ünde :nesdane:nesne, şey:"*Eğer kavmi kalırsa malı vermez / Ol âzad idene nesdane irmez*" (Tennuri. XV. 106) Bkz. TS. C.4, s. 2838.

Neme / Nime (< *ne + me*) CC.'ta *neme*: şey, nesne, her hangi bir şey: aᅅga kerek dört neme (ona dört şey gerekli). AH'ta *nime*: nesne; n. tapmaganga. Divan-ı Hikmette (DH) ; *nime*: şey. ME' de *nême*: ne, ne şey, şey şeklidir. GT' de *nime* (bir şey; her nime, hiç nimesi yok). ÇEK *nême / nêmerse* " şey, bir şey" (olumsuz ifadelerde) hiç bir şey", *bir nême* "bir şey", *bir nême yahşırak boldum* " biraz daha iyi oldum", *nêmegine* "bir parça, biraz" *nêmegineler dêrler* (onlar onun hakkında

¹⁰ Atebetü'l- Hakayık'ın İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesinin Hazine Nushasında 6 mısrasında geçen "nenge" kelimesinin altına satırlı tercüme sûretinde nesne" kelimesinin yazılması düşündürücüdür. Bkz. Atebetü'l- Hakayık; Faksimileler Bölümü. s. CXVIII.

¹¹ Mahmûd Bin Kâdi-i manyâs, Gülistan Tercümesi, Hazırlayan: Doç. Dr. Mustafa Özkan, TDK yay. : 562, Ank. 1993.s.189.

¹² Hayali Bey Divanı, Hazırlayan: Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Akçağ yay. Ank 1992.

¹³ Mes'ud Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahar, Hazırlayan. Cem Dilçin, Atatürk Kültür Merkezi yay. : 51, Anka -ra Ankara- 1991, s. 290, 1434 Beyit.

bazı şeyler anlatırlar). *her neme* : her şey, *hiç neme* "hiç bir şey" *hiç neme déy almadım* "hiç bir şey diyemedim". KTG'de *neme* için verilen örnekler şunlardı: *anğa kerek tört neme. Eç bolmaçı neme, özge kişiniḡ nemesi suhlanmagıl, nemeler* (s. 95).MG'ta nime: bir şey. Ç. nimé, hiç nimérsé "hiç bir şey".

Neste: TS'ünde : şey, nesne. "*Dünyada ettiğim gizli nesteler / Hak katında 'ayân olsa gerektir*" (Kara.XVII. 177) .

Neste ile yapılmış ilginç bir ikileme: *neste beste*'dir. TS'ünde "neste beste" için verilen tanımlar: şöyle böyle, derme çatma, düzensiz, saçma sapan. "*Şart-ı islâmî rakibe sergüzeştüm izzet / Kâfirin sözleri hep neste idi beste idi*". (Molla. XIX. 376) Bkz. TS. C.4, s. 2845.

Eşyâ : GT. Eşyâ (eşyâ, mevcut olan şeyler; bu cümle e.).Çağatay dili ile Mecâlüsü'n-Nefâis (MN)'de: eşyâ: şeyler.¹⁴ Eski Anadolu Türkçesi: "*Bu eşyâyı gören bildi ke-mâ-hî / Ki kamu nesne sendendür ilâhî*"¹⁵

Şey: Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Süheyl ü Nev-Bahâr'da yer alan "*Süheyle nakâş bir ayah tutdı / Anuñ şaylıḡına bunı eyle nûş*", beyti bugün bilinen tam ikinci diğer nüshasında ise "şeyliğine" şeklindedir. Metni yayınlayan Cem Dilçin ise sözlük bölümünde şaylıḡına maddesi için : şerefine, sağlığına açıklamasını yapmıştır.¹⁶ "*Muvahhidler bu âsârı bilürler kim bezendür / Kamu şey'e mü'essir ol u emrine eser dërler*".¹⁷

§ 5. Tarihî Türk Şiveleri'nde muhakkak bir "şey, bir şey" kavramı bulunması gerektir. Nitekim Orhon ve Uygur devri metinlerinde karşılaştığımız "neḡ" kelimesi aradığımız kavrama en yakın yalın kelimedir. Orta-asya tarihî şivelerinde ise Eski Türkçe'deki belirsizliği kaldıran, sadece aradığımız mânâyı gösteren pek çok kelime ile karşılaşırız. Öyle ki birbirlerine çok benzeyen bu kelimelerde çeşitli ses olayları ile karşılaşabiliyoruz. Nemerse kelimesindeki türeme *m* sesi, nesene'de *e* sesinin türemesi, nerse'deki *r* sesinin türemesi, nese'deki *n* sesinin düşmesi, nesne /neste kelimelerindeki *n / t* benzeşmesi, nesdane'deki *-da* hecesinin türemesi gibi. Bunun yanında yukarıda saydığımız bazı kelimeler de bazı yapımlar eklerini almak suretiyle artık bir zamirden ziyade isme dönüşmüşlerdir: *Nesne-cik, neme-gine* gibi. Ayrıca nesne tuymak, neste beste gibi ikilemelerde devirlerinin dil zenginlikleridirler. Kimse anlamına gelen kimerse ise nemerse kelimesine benze-miş ilginç bir kelimedir.

¹⁴ Neva'î, Mecalisü'n-Nefâ'is, Haz. Vahit Türk, Fırat Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ-1990, C.1, s.82.

¹⁵ Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid-Nâme, Hazırlayan: Dr. Hüseyin Ayan, Atatürk Ün. Yay.:502, Erzurum 1979,73. beyit

¹⁶ Süheyl ü Nev-Bahar, s.303, 1619. Beyit.

¹⁷ 'Ömer Bin Mezîd, Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Hazırlayan : Doç. Dr. Mustafa Canpolat, TDK yay.: 500, XXX-6, S. 48.

Tarihi Türk şivelerinde tespit ettiğimiz kelimelerden en çok dikkatimizi çeken husus, Türk dili tarihinin çözülmemiş en büyük sorunlarından biri olan kelimenin ilk seslisinin *i* mi yoksa *e* mi olduğu *i / e* meselesidir. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin hemen hemen bütününde bu karışıklığın devam etmesi bugün araştırmacıları kesin bir yargıya varıracak bir sonuca ulaşmalarını engelliyor. Metinlerin çift yazılışlara sahip oluşu (yer / yir, el / il, bel / bil, gece / gice...v.d.) araştırmacıların sağlıklı bir sonuca varmasında başka bir engeldir. Yukarıda tespit ettiğimiz neme / nime, nemerse / nimerse kelimelerinde de dile getirdiğimiz problemi görüyoruz. Nime / neme, nimerse / nemerse ikili yazılışları nedeniyle araştırmacılar kelimelerdeki ilk ünlünün *e* mi yoksa *i* mi olduğuna karar verememişlerdir. Bu yüzden bazı araştırmacılar *i* ile *e* arası bir sesi temsil eden kapalı *e (é)* vokalini tercih etmişlerdir.

Yukarıda verdiğimiz bütün kelimeler şüphesiz devrin yadigarları içinde kalıp unutulmuş kelimeler değildir. Bugün sadece Türk Cumhuriyetleri'nde yaşamakla kalmayıp varlığını halen Anadolu Ağızlarında sürdürenler de vardır.

§ 6. Tarihi Türk şivelerinden sonra şimdi çağdaş Türk şivelerine bakalım. Kültür Bakanlığı'nın yayımladığı Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde Türkiye Türkçesi de dahil toplam sekiz lehçede şu kelimeler tespit edilmiştir (s.820-821) :

Türkiye	Azerb. 18	Başkurt	Kazak ¹⁹	Kırgız ²⁰	Özbek ²¹	Tatar	Türkmen ²²	Uygur ²³
şey	şey, zad	şey, némé, nérsé	nérsé	nerse	nérsé	nérsé, zat	zât, nérsé	zât, nérsé ²⁴ , mémidu(r)

¹⁸ Bkz. Azeri Türkçesi Lugati: Haz. Hayati develi; Atatürk Ün. Yay. Erzurum 1992, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II, Haz: Seyfettin Altaylı, MEB yay. İst. 1992.

¹⁹ Bkz. Kazak Türkçesi Sözlüğü, Haz: Hasan Oralıy, Nuri Yüce, Saadet Pınar, Türk Dünyası Araştırmaları yay.:İst. 1994.

²⁰ Bkz. Kırgız Türkçesi Sözlüğü, Türkçeye Tercüme: Abdullah Taymas, TDK yay: 121, 2. Baskı , Ank. 1988.

²¹ Bkz. Özbek Tili Gramatikasi-I, Özbekistan SSR "Fan"Neşriyatı, Taşkent -1975., Özbekçe-Türkçe, Türkçe- Özbekçe Sözlük:Haz.Ertuğrul Yaman-Nizameddin Mahmud,Gafur Gulam namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent- 1993.

²² Bkz. Türkmen Halk Masalları: Prof. Dr. Saim sakaoğlu-Dr. Metin Ergun, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma dairesi yay. Ank. 1991, Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Haz.: İlhan Çeneli, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- 1982-1983, TDK yay. Ank.1986, s.29-84., Mahdumgulu Dîvânî, Haz.: Himmet Biray, Kültür Bakanlığı yay. Ank. 1992.

²³ Bkz. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Haz.: İklil Kuban, TDK yay. Ank. 1996.

²⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü-Kılavuz Kitap-I (Kültür Bak.Yay.:1371, Kaynak Eserler: 54, 2.Baskı, Ankara 1992) Uygur Türkçesi söz varlığını ve küçük gramerini yazan Doç.Dr. Valeriy Uyguroğlu MAHPİR; eserin 1114. Sayfasında Uygurca'da kullanılan belirsizlik zamirlerine nemidu(r) (bir şey) kelimesini verir.

Bunların dışında :

Gagauz Türkçesi: *nese, neşey, neste*²⁵

Karaçay Lehçesi: *neme: biraz, bir şey, bir parça.*

Zat: *eşya, şey.*

Zat et-: *bir şey yapmak.*²⁶

Kumuk ve Balkar Lehçeleri: *zat : şey*²⁷

§ 7. Çağdaş Türk lehçelerinde dikkatimizi çeken kelime; daha önce tarihi Türk şivelerinde karşılaşmadığımız *zad / zat* kelimesidir. Arapça kökenli olan *zat / zad* kelimesi sadece bugün Türk lehçelerinde değil, Türk Cumhuriyetlerine yakın olan Doğu Anadolu Bölgemizde de kullanılır. Mesela 1970 yılında Türkiye ile o zamanki ismiyle SSCB. sınırında yapılacak baraj dolayısıyla yörede bulunan Kars iline bağlı Arpaçay İlçesinin 22 köy halkı başka bir yere taşınmadan ağız ve folklor özelliklerinin tespit edilmesi amacıyla TDK tarafından yaptırılan ağız derlemelerinde *zat* kelimesinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Gene tarihi Türk şivelerinde yukarıda tesadüf ettiğimiz *neme* ve *nerse* kelimelerine - özellikle ikincisine - rastlıyoruz. Bugün eski Türk yaşantısına dair pek çok hatırayı muhafaza eden Türk Cumhuriyetleri bu iki kelimeyi de dillerinde saklayarak atalarının yadigarlarına sahip çıkıyorlar. Öyle ki bugün yazı ve konuşma dilimize tamamen yerleşmiş bulunan *şey* kelimesinin hiç tanınmadığına şahit oluyoruz. Bununla beraber bir diğer Arapça kelime olan *zat* kelimesi bile *şey* kelimesinden daha çok Türk Cumhuriyetleri'nde kendisini benimsetmiştir.

§ 8. Anadolu ağızlarına baktığımızda *şey* kelimesinin değişik şekilleriyle karşılaşırız:

Kütahya ve Yöresi Ağızlarında: *işe, şe, şeysi*²⁸.

Arpaçay Köylerinden Derlemeler: *zad.*²⁹

Doç. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı ise Modern Uygur Türkçesi adlı eserinde (Orkun yay. İst. 1992) *némidu* kelimesi için şunları söyler; " Nesneliği belirsiz bir nesneyi bildirir. Genelde bu zamirin sonuna " bir *néme*, bir *nerse*" kelimesi eklenir. Mesela: Gözümge kapkara *némidu* bir *nerse* körüngendek boldi "Gözümge simsiyah bir şey görünür gibi oldu"...Diğer örnekler için bkz. s. 146.

²⁵ Zeynalov, Prof.Dr. Ferhat; Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Cem yay.İst. 1993. S.191.

²⁶ Karaçay Lehçesi Sözlüğü; Çeviren Prof. Dr. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı yay.:1304, Türk Dünyası Edebiyatı: 18, Ank.1991.s.96.

²⁷ Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü, Gyula Nemeth, çeviren: Prof. Dr. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı yay.:1229, Türk Dünyası Edebiyatı: 12. Ank.1990.s.60.

²⁸ Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. *Şey* kelimesinin belirsizlik zamirinin dışında belirsizlik sıfatı olarak da kullanıldığını söylüyor. Bkz. Prof.Dr. Tuncer Gülensoy; Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK yay. : 536. Ank. 1988, s.92.

²⁹ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Prof.Dr. Selahattin Olcay, Dr. A. Bican Ercilasun, Dr. Ensar Aslan; TDK yay. :419, 2. Baskı, Ank. 1988.

Diyarbakır Ağzı:	<i>şési, şeyi, şeyisi</i> ³⁰
Gaziantep Ağzı:	<i>şé, neste</i> ³¹
Erzurum ili Ağzıları	<i>bişe (bir şey)</i> ³² <i>şeyliş</i> ³³
ElağzığYöresi Ağzıları	<i>şéyi, şélernen, şeye,şé etmadım, bi şe</i> ³⁴
Kars ili Ağzıları	<i>şei, zad, bi şiler, bi şî</i> ³⁵
Gümüşhane ve Yöre Ağzıları	<i>şé, bi şe</i> ³⁶
Kırşehir ve Yöresi Ağzıları	<i>şey, şiy</i> ³⁷
Osmaniye Tatar ağzı	<i>nerse < ne erse, nesne</i> ³⁸
Derleme Sözlüğü	<i>neme, neste, nesterek, şe/şi, zad</i> ³⁹

Anadolu ağzlarında karşılaştığımız şekiller ya ses değişmesi ya ses türemesi ya da ses düşmesi sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ses değişmesi dediğimiz yukarıda da örnekleriyle karşılaştığımız kelimenin *e* ünlüsünün bazan *ıye* dönüşmesidir. Böyle durumlarda genellikle kelimenin aslında mevcut olan *y* sessizi de düşmektedir. Ses türemesi ile Kütahya ve yöre ağzlarında karşılaştığımız işe şeklini örnek olarak gösterebiliriz. Bu ön-ses türemesine karşılık hemen hemen bütün ağzlarda umumileşen son-ses düşmesi yani *şey* kelimesinin sonunda yer alan bir *y* sessizin düşmesi olayını görüyoruz. Özellikle *bir* kelimesi ile yapılmış tamlamalarda sadece *y* sessizi düşmekle kalmıyor bir kelimesinin sonundaki *r* sesi de düşürülüyor. Böylece bir şey'in *bi şe / bi şî* şekliyle karşılaşıyoruz. Anadolu ağzları için söylenen öteden beri onun eskimiş, kullanıstan düşmüş pek çok söz ve eki halen bünyesinde taşımaktadır. Zaten bugün Anadolu ağzlarının derlenmesinden çıkan en büyük kazanç da budur. Bugün yazı dilinde kaybolmuş fakat tarihi şivelerimizde pek çok kullanılmış olan bir *nesten*in halen Gaziantep ve civarında konuşulması buna güzel bir kanıttır. Osmaniye Tatar ağzında mevcut olan *nerse* ve *nesne* kelimeleri de bizi eskiye bağlayan birer dil köprüleridir. Diğer vereceğimiz örnekte,

30 Diyarbakır Ağzı, Yrd. Doç. Dr. Münir Erten, TDK yay. :556, Ank. 1994, s.42.

31 Gaziantep ağzı, Ömer Asım Aksoy, III. Cilt . TDK yay, İst. 1946.

32 Erzurum İli Ağzıları, Pof.Dr. Selahattin Olcay, TDK yay. Ank. 1992.

33 Erzurum İli Ağzıları, Prof. Dr. Efrasyab Gemalmaz, III. Cilt.,TDK yay. Ank. 1995

34 Elağzığ Yöresi Ağzılarından Derlemeler; Prof. Dr. Tuncer Gülensoy-Yard. Doç. Dr. Ahmet Buran, TDK yay. :572, Ank. 1994.

35 Kars ili Ağzıları (Ses Bilgisi) , Hazırlayan: Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Gazi Ün. Yay. Ank. 1983

36 Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağzıları, Hazırlayan: Sabri Özcan San, Kültür Bakanlığı yay 1212, Ank 1990.

37 Kırşehir ve Yöresi Ağzıları, Haz. Ahmet Günşen, Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi-Kayseri 1994, XXX + 717s S 232

38 Osmaniye Tatar Ağzı, Dr. Fatma Özkan, TDK yay.: 668, Ank 1997.

39 Derleme Sözlüğü, TDK. Yay. 211, C IX,X,XI,XII., 2 Baskı Ankara-1993.

bugün yazı dilimizde değil hatta konuşma dilimizde bile kullanılmayan fakat yukarıda gördüğümüz gibi Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan *zat* kelimesinin kendisini halen doğu ağızlarında muhafaza etmesidir.

Her ne kadar *y* sesinin düşürülmüş şekliyle *şe*, *şi*, *şei* kelimelerine rastlıyorsakta *y* sesinin halen kendini kuvvetle koruduğu Anadolu ağızlarında *şey* kelimesinin tesiriyle soru zamiri olan *ne* kelimesinin sonuna bir *y* sessizi alarak *ney* şekline geçmesi de bizim için ilginç bir örnektir. Nitekim Kırşehir ağızında görüldüğü gibi *şey* yahut *şiy* şekliyle karşımıza devamlı *y*'li şekliyle çıkan kelime, bu bölgede *y* sessizinin konuşmada çok kuvvetli olduğunu, kendisini *ne* kelimesine *ney* şekline sokarak gösteriyor. Bugün buna benzer bir hususu da yazı dilimizde de görmekteyiz. *Neyse* kelimesi bilindiği gibi *ne + ise + ne* zamanla şekillerinin birleşmesinden ortaya çıkmış bir kelimedir. Bugün neyse kelimesini kullanırken de anlam yönüyle *şey* kelimesine çok yakın bir manâda kullanıyoruz. Bu kelime de aslında bir belirsizlik zamiridir ve akla gelmeyen herhangi bir varlık veya maddeyi geçiştirmeyi ifade eder. *Neyse* kelimesinin *y* sesi de bir kaynaştırma, sonradan türeme sestir. Bugün Türkiye Türkçesi'nde pek sık kullandığımız bu kelimeye bazı Türkçe sözlüklerde bile nasılsa rastlayamıyoruz.

§ 9. Söz Türkiye Türkçesi'nden açılmışken burada aralarında *şey* kelimesinin de bulunduğu bir kaç kelimedeki gramer yönünden hatalı ek yığılmasına da değinmek istiyoruz: Bilindiği gibi dilimizde aynı kategoriye sahip iki çekim eki üst üste gelemez. Örneğin iki iyelik ekinin bir kelimedede üst üste gelmesi kuraldışı bir ayrıcalıktır. Fakat kimisi, hepsi gibi bir kaç kelimedede bu kuralın dışına çıkılır. Bu kelimelerimizden birisi de *şey* kelimesidir. *Şeyisi* örneğinde görüldüğü gibi iki iyelik eki üst üste gelmiştir. Normal kullanılışı yukarıda Diyarbakır ağızındaki kullanıldığı gibi *şesi'dir*.

Kelimemiz, kullanılış itibariyle isim soylu bütün kelime çeşitlerine girebilir ;

Her *şey* çok güzeldi.

→ isim,

Her şey güzeldi.

→ sıfat,⁴⁰

Hangi *şeyi* alacaksınız ?

→ zamir,

Bu şekilde *şey ederek* bir yere varamazsınız.

→zarf,

şey! bakar mısınız ?

→ ünlem.

§ 10. Bütün topladığımız kelimeleri bir araya getirirsek ;

⁴⁰ Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları adlı eserinde; Belirsizlik zamirleri kısmında *şey* kelimesinin belirsizlik sıfatı olarak da kullanıldığını söylüyor. (s. 92),Belirsizlik sıfatları bölümünde vermiş olduğu; "çok bi şeale geçirdik", "hiç öle heycannı bi şe görmedik ki" örneklerini verir.(s. 95)

Ancak verilen örneklere dikkat edilirse "bir şey" her ne kadar bir sıfat tamlaması ise de burada sıfat olan kelime "şey" değil "bir" kelimesidir. Dolayısıyla verilen örnekler yanlıştır. Daha çok bir "tarz zarfı" olarak kullanılmıştır.

Dilimizde *Şey* kelimesi sıfat olarak kullanılışa elverişli bir kelime değildir. Ancak bir yapım eki almak suretiyle sıfat olarak kullanılabilir: şeylik hareket, şeyce davranış g.b.

Yahın Haldekiler	Türemiş Kelimeler	Yardımcı Fiil Alanlar
neñg, nime /neme, nimerse / nemerse (< ni + erse / ne + erse), nesne, nesene, nese, nerse, neste, nesdane, nemidu, şey, şî / şe, şei, işe, eşya, zad / zat.	nesnecik / nesnecük, nemegine, neste beste, nesterek, şeyi / şeyisi, şeylih, neyse.	nesne tuy-, zat et-, şey et-.

Benzeşme Tesiriyle Oluşan Kelimeler

kimerse / kimisne / kimirde / kemesne,

ney ?

Sonuçlar:

Türk Dili'nin bütün tarihi ve çağdaş lehçe ve şivelerinde "şey" mânâsını içine alan bir ifade mevcuttur. Yukarıda dile getirdiğimiz kelimeler ailesinin çeşitliliği bunu gösterir.

1- Yukarıda verdiğimiz kelime listesi, sadece bir kavramın bir dilde kaç değişik şekilde ifade edildiğini göstermesi bakımından o dilin zenginliğine delâlet eder.

2- Yukarıda verdiğimiz kelimelerin çoğu bugün Türk dünyasında kullanılmaya devam etmektedir. Bu kelimeler bizleri eski kültürümüze bağlayan birer köprü durumundadırlar.

3- Yazı dilimizde bulunmayan kelimelerin Anadolu ağızlarında yaşadığı görülmektedir. Eski (arkaik) kelime ve şekillerin halen kendilerini ağızlarda muhafaza ettikleri görülürse ağız derlemelerinin kültürümüz açısından önemi bir kere daha anlaşılır.

4- Kelimelerin yapısına dikkat ettiğimizde bunların bugün dilimizin çözülmemiş problemlerini yansıttıkları görülür.

5- Bazı kelimelerde görülen ses olaylarının halkın beğenisi, konuşma zevkinden kaynaklanan söyleyişlerin (nesne-neste-nese gb.) sonucu olduğu görülmektedir.

6- Dil aynı zamanda temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir kurallar manzumesidir. Fakat yukarıdaki bazı şekillerde dilin elastikliğinden faydalanarak bu kuralların dışına çıkılmıştır.

KISALTMALAR :

AH: Atebet'ü-l Hakayık, Reşid Rahmeti Arat yay. Ank. 1992.

CC: Kuman Lehçesi (Codex Comanicus) Sözlüğü, Kemal Aytac yay. Ank. 1992.

- ÇEK: Çağatay El Kitabı, Günay karaağaç yay. İst. 1988.
- DH: Divan-ı Hikmet, Kemal Eraslan yay. Ank. 1988.
- DLT: Divanu Lugat'i-t Türk, Besim Atalay yay. Ank. 1939-1943.
- GT: Gülistan Tercümesi, Ali F. Karamanlıoğlu yay. Ank. 1989.
- İM: İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâfîn, Recep Toparlı yay. Ank. 1992.
- KTG: Kıpçak Türkçesi Grameri, Ali F. Karamanlıoğlu yay. Ank.1994.
- KB : Kutadgu Bilig, Reşîd Rahmeti Arat yay. Ank. 1982.
- ME: Mukaddimet'ü-l Edeb, Nuri Yüce yay. Ank. 1988.
- MG: Münyet'ü- Guzat, Mustafa Uđurlu yay. Ank. 1987.
- MN: Mecâlisü'n-Nefayis, Haz. Dr.Vahit Türk-Basılmamış Doktora Tezi- Elazığ 1990.
- TS Tarama Sözlüğü, TDK yay. IV. Cilt. 2. Baskı, Ank 1996.